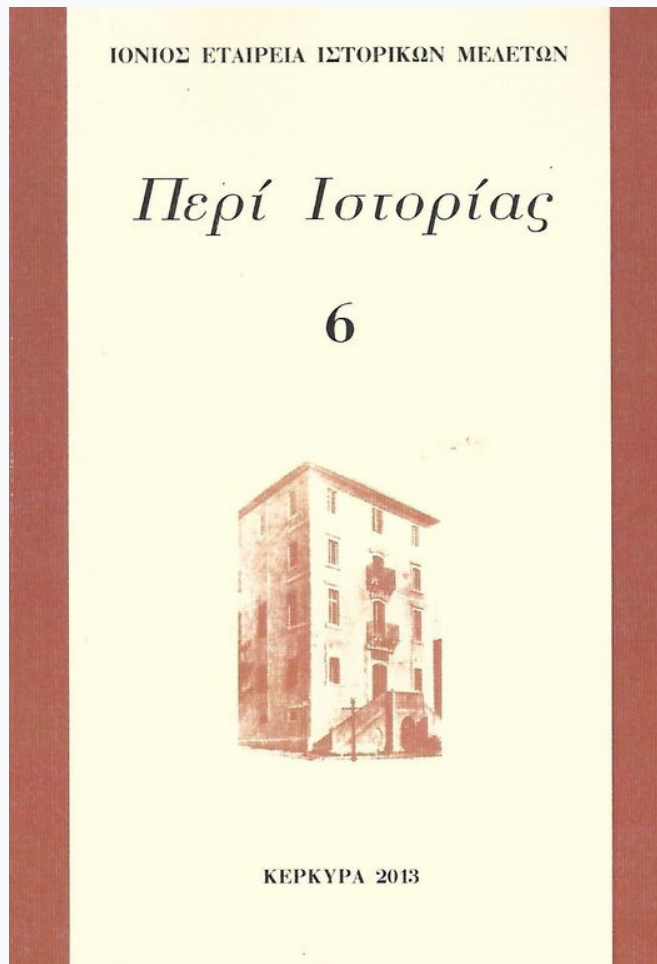

Peri Istorias

Vol 6 (2013)

Γυναίκες και φιλανθρωπία στην Κέρκυρα του 17ου και 18ου αιώνα.

Χριστίνα Ε. Παπακώστα

doi: [10.12681/p.i.24784](https://doi.org/10.12681/p.i.24784)

To cite this article:

Παπακώστα Χ. Ε. (2020). Γυναίκες και φιλανθρωπία στην Κέρκυρα του 17ου και 18ου αιώνα. *Peri Istorias*, 6, 69–87. <https://doi.org/10.12681/p.i.24784>

Χριστίνα Ε. Παπακώστα*

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΥ 17ου ΚΑΙ 18ου ΑΙΩΝΑ

Ο γάμος βρισκόταν στο επίκεντρο της ζωής ανδρών και γυναικών, με μοναδική εξαίρεση εκείνους που σκόπευαν να αφιερώσουν τη ζωή τους στο Θεό. Οι γυναίκες, τα πιο παραγωγικά ίσως μέλη της κοινωνίας,¹ προκειμένου να μπορέσουν να αποκατασταθούν κοινωνικά, όπως όριζαν οι κοινωνικο-πολιτιστικές νόρμες της πρώιμης νεώτερης Ευρώπης, και όχι μόνο, είχαν ανάγκη από οικονομική βοήθεια για να συγκροτήσουν την προίκα τους, που αποτελούσε αναγκαία και ικανή προϋπόθεση του γάμου τους.² Η

---

* Και από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια κ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη που μου έδωσε την ευκαιρία να συμμετάσχω στο ερευνητικό πρόγραμμα Φύλο Πυθαγόρας II – Ενίσχυση Ερευνητικών Μονάδων στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, «Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα: Οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνική αναπαραγωγή (17ος-19ος αιώνες)» και την Καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, που απλόχερα μου παραχώρησε φιλοξενία στο Ινστιτούτο, προκειμένου να εργαστώ στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες της Βενετίας.

¹ Για τη θέση της γυναίκας στη δυτική Ευρώπη κατά τη νεώτερη περίοδο βλ. J. Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge University Press 1985, σσ. 26-30· Όλουεν Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ειρήνη Χρυσόχοου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα 2003, σσ. 75-76. Η γυναίκα, σύζυγος και μητέρα, συγκέντρωνε τη δράση της στο εσωτερικό του «οίκου» τη στιγμή που οι δραστηριότητες του συζύγου της εκτείνονταν πέραν αυτού, Nicole Castan, «Pubblico e privato» στο *La vita privata dal Rinascimento all'Illuminismo*, επιμ. Ph. Aries – G. Duby, Roma-Bari 2001, σσ. 331-332. Αντίθετα, οι γυναίκες της ελληνικής διασποράς δραστηριοποιούνταν πέραν του οίκου τους αναπτύσσοντας αξιόλογες οικονομικές δραστηριότητες, Despina Vlami, «Women on the move. Visions of gender in greek international business, 18th-19th centuries», *Δρόμοι κοινοί. Μελέτες για την κοινωνία και τον πολιτισμό αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 15, (Αθήνα 2009), 103-114, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

² Η προικοδοσία σε συνδυασμό με την προγαμιαία δωρεά από την οικογένεια του γαμπρού προς εκείνη της νύφης σε πρώτο επίπεδο ήταν μια συμβολική πράξη ανταλλαγής δώρων και ειδών με χρηστική αξία. Σε δεύτερο, όμως, επίπεδο επρόκειτο για μεταβίβαση υλικού πλούτου από μια οικογένεια σε μια άλλη. Βλ. I. T. Βισβίτζης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατία και την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 12 (1968), 1-129· Κ. Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σσ. 230-231 (προγαμιαία δωρεά) και 250-256 (προίκα)· D. O. Hughes, «From brideprice to dowry in Mediterranean Europe», *Journal of Family History* 3 (1978), 262-296· Νόρα

προίκα εντασσόμενη στο μηχανισμό ελέγχου του πλούτου στο σύστημα της πατρογραμμικής καταγωγής, ήταν στην πραγματικότητα ένα μέσο, ώστε να διανεμηθεί στις γυναίκες το μερίδιο που τους αναλογούσε από την οικογενειακή περιουσία την κατάλληλη στιγμή: Όταν δηλαδή η κόρη μπορούσε να «χρησιμοποιηθεί» για να εξασφαλίσει μια συμφέρουσα συμμαχία μέσω του γάμου της.³ Στο χριστιανικό κόσμο της Ανατολής ο γάμος, ο οποίος αποτελούσε το αντίδοτο στη σαρκική επιθυμία, είχε τρεις στόχους: Την πίστη, την αλληλοβοήθεια και την αναπαραγωγή.⁴ Οι δυσχερείς, όμως, οι-

---

Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο σύστημα*, Αθήνα 1984, σσ. 157-159, 223· Goody, *The development of the family*, σσ. 19-21, 240-245, 255-261· Δ.Κ. Ψυχογιός, «Η προίκα ως παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής», Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Η ανθρωπολογία και το παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σ. 307. Η νύφη διατηρούσε την κυριότητα της προίκας, ενώ ο γαμπρός είχε το δικαίωμα χρήσης της καθ' όσο διάστημα ήταν παντρεμένοι, βλ. Αρμενόπουλος, *ό.π.*, Βιβλίο τέταρτο, τίτλος Ι, § 50, σ. 260· Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, μτφρ. Μ. Στ. Ιδρωμένος, Κέρκυρα 1889, σ. 28· Anna Bellavitis, «La famiglia “cittadina” veneziana nel XVI secolo: dote e successione. Le leggi e le fonti», *Studi Veneziani* 30 (1995), 55, 57· Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σσ. 75-76.

³ Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή», *Η ανθρωπολογία και το παρελθόν*, σσ. 49-50· Τζάνα Ποματά, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων», στο *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, επιμ. Έφη Αβδελά – Αγγελίκα Ψαρρά, Αθήνα 1997, σσ. 176-177· G. Duby, *Ο ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας. Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, μτφρ. Εριέττα Βαλερή-Μπενβενίστε, Ηράκλειο 1998, σσ. 16-17· Σ. Κουγέας, *Η γυναίκα στη μεσσηνιακή Μάνη μέσω προικιών και άλλων εγγράφων (1745-1864)*, Αθήνα 2003, σσ. 25-26, 29, 46· Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σσ. 81-82· Stephanie Coontz, *Η ιστορία του γάμου. Από την υποταγή στην οικειότητα ή πώς η αγάπη νίκησε το γάμο*, μτφρ. Σοφία Λαζαρίδου, επιμ. Συλβί Ρηγοπούλου, Αθήνα 2008, σσ. 21-22, 81, 170· Despina Er. Vlasi, «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII, Venezia, 22-23 gennaio 2007*, a cura di Chryssa Maltezu e Gogo Varzelioti, Venezia 2008, σ. 84.

⁴ Τόνια Κιουσοπούλου – Ρίκα Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και “παρεκκλίσεις” στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων* 13 (1991), 259· Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σσ. 80-125. Για τις γαμήλιες στρατηγικές στο χώρο της Ευρώπης και της Μεσογείου βλ. Duby, *Ο ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας*, σσ. 103, 269 και Goody, *The development of the family*, σσ. 31-33, 240-261. Στα τέλη του 17ου αιώνα στη δυτική Ευρώπη συντελείται μια ριζοσπαστική αλλαγή, όταν η κοινωνία που ήταν βασισμένη στους ισχυρούς δεσμούς των συγγενικών ομάδων, όπου οι προσωπικές επιλογές έρχονταν σε δεύτερη μοίρα, δίνει τη θέση της σε μια κοινωνία, στην οποία κυριαρχεί η ελεύθερη επιλογή συζύγου και ο συναισθηματικός ατομικισμός. Τον επόμενο αιώνα, άλλωστε, ο έρωτας θα κάνει θριαμβευτική είσοδο στο ζήτημα της σύναξης γάμου, βλ. Χάφτον, *ό.π.*, σσ. 35, 37, 298 και Coontz, *Η ιστορία του γάμου*, σσ. 20, 211. Για τη στρατηγική χρήση του γάμου και ειδικότερα της κουμπαριάς βλ. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή», *Η ανθρωπολογία και το παρελθόν*, σ. 52.

κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν, ανάγκαζαν τις νέες κοπέλες που επιθυμούσαν να παντρευτούν αλλά και να μονάσουν, να ζητούν την αρωγή θρησκευτικών αδελφοτήτων αλλά και μεμονωμένων πλουσίων συμπατριωτών τους. Άλλωστε, η φιλανθρωπία⁵ με τη δωρεά και την κληροδοσία, συνήθειες αρχοντικές, επιβίωσαν στο χρόνο και ήταν διατοπικές.⁶ Όσοι μετανάστευαν από το γενέθλιο τόπο σε νέες πατρίδες για να βρουν καλύτερη τύχη, σχεδόν ποτέ δεν ξεχνούσαν τους συντοπίτες τους και, όταν συνέτασσαν τις διαθέγες τους, κληροδοτούσαν σημαντικά χρηματικά ποσά για την ανακούφισή τους από τα ποικίλα οικονομικά προβλήματα.⁷ Κύριο μέλημά τους ήταν η προικοδότηση φτωχών κοριτσιών.⁸

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Θωμά Φλαγγίνη. Ο Φλαγγίνης, γιος του Απόστολου Θωμά από την Κέρκυρα και της Μαρίας από την Κύπρο, που ανατράφηκε από το θείο του Βενέδικτο Φλαγγίνη, σημαντικό γιατρό στη Βενετία, έλαβε λαμπρή μόρφωση και

---

⁵ Γενικά για την κοινωνική πρόνοια και τη φιλανθρωπία στο Βυζάντιο, στην ελληνοβενετική Ανατολή και στη Βενετία βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σσ. 16-17, 25-27, 29-33, 197-198· Maria D. Mondelou, «La filantropia nei testamenti di Sitia nel Cinquecento», *I greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007*, a cura di Chryssa Maletzou – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi, Venezia 2009, σσ. 199-210, όπου και σύγχρονη βιβλιογραφία σχετική με το θέμα.

⁶ Μ. Βοβέλ, *Ο Θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, τ. Α', Αθήνα 2000, σ. 185. Στην καθολική Ευρώπη, και κυρίως στην Ιταλία, από τα μέσα του 16ου αιώνα, υπακούοντας σε μια επιτακτική κοινωνική ανάγκη της εποχής, παρατηρήθηκε μια μετατόπιση από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα στην ίδρυση ταμείων προικοδοσίας, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν τα *Monte delle dote* που ιδρύθηκαν με φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες και παράλληλα λειτουργούσαν και ως «τράπεζες προικιών», όπου οι γονείς μπορούσαν να επενδύσουν χρήματα για να εξασφαλίσουν μια σταθερή ετήσια πρόσοδο για τις κόρες τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Ρώμη το 18ο αιώνα 2.000 κορίτσια προικοδοτούνταν με τον τρόπο αυτό. Βλ. Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σσ. 90-91.

⁷ Τα κληροδοτήματα, πέρα από αποτύπωμα κοινωνικής ευαισθησίας, λειτουργούσαν την εποχή αυτή και ως μηχανισμοί εθελούσιας αναδιανομής του πλούτου σε κοινωνίες, όπου η ιδιωτική φιλανθρωπία θέραπευε ανάγκες που αργότερα θα ικανοποιούσαν οι οργανωμένοι θεσμοί της κοινωνικής πολιτικής. Βλ. Ευ. Πρόντζας, «Οι “ευαγείς οίκοι” (piae causae) στη θεσμική οικονομική ιστορία», *Επτανησιακά ιδρύματα – κληροδοτήματα (19ος αι. – 1953)*. *Η πνευματική – πολιτισμική και κοινωνική συμβολή τους*, *Πρακτικά Συνεδρίου (Κεφαλονιά 7-9 Μαΐου 2004)*, υπεύθ. σύντ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι 2007, σσ. 437-438 και Θ. Πυλαρινός, «Κερκυραϊκά κληροδοτήματα και μέριμνα για την παιδεία. Οι έσχατες επιθυμίες των κληροδοτών για την προαγωγή της εκπαίδευσης των νέων και την καλλιέργεια των γραμμάτων», *Επτανησιακά ιδρύματα – κληροδοτήματα (19ος αι. – 1953)*, ό.π., σ. 125.

⁸ Cristina E. Papakosta, «La nostalgia della patria nei testamenti dei Greci (XVII-XVIII sec.)», *I greci durante la venetocrazia*, σσ. 153-161.

αναδειχθηκε σε σημαντικό νομικό αλλά και έμπορο στην πόλη του Αδρια. Με τη διαθήκη του, που συντάχξε στις 4 Ιουνίου 1611,⁹ ο Φλαγγίνης όριζε τη μητέρα του κύριο κληρονόμο της τεράστιας περιουσίας που είχε δημιουργήσει. Εκείνη, μεταξύ άλλων, θα έπρεπε να μεριμνεί για την προικοδότηση δύο κοριτσιών το χρόνο. Δεν υπήρχε περιοριστικός όρος στη διαθήκη, που να αφορά την καταγωγή των κοριτσιών. Επίσης, δεν αναφέρονταν ποιες προϋποθέσεις θα έπρεπε να πληροί η νέα για να μπορέσει να γίνει αποδέκτης του κληροδοτήματος. Η Μαρία Φλαγγίνη θα κινούσε τη διαδικασία όπως νόμιζε εκείνη ορθό, *a suo beneplacito*, όπως αναφέρεται στη διαθήκη.¹⁰ Μετά το θάνατό της την ευθύνη για την εκλογή των κοριτσιών που θα προικοδοτούνταν, θα την αναλάμβανε η ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας υπό την εποπτεία του βενετικού διοικητικού οργάνου των *Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii*.¹¹ Σε αυτό το σημείο οι όροι της διαθήκης ήταν πιο αναλυτικοί: δεν θα έπρεπε να γίνεται διάκριση μεταξύ Ελληνίδων και Ιταλίδων, αρκεί να ήταν χρηστών ηθών¹² («parte [voglio sia dispensato ενν.] in maridar donzelle povere, le qual voglio sian approbate dal Capitolo de San Zorzi de Greci ma le metto obligo di con-

⁹ Τόσο οι διαθήκες όσο και οι κωδίκελλοι που κατά καιρούς συντάχξε ο Θωμάς Φλαγγίνης, έχουν εκδοθεί από τον Κ. Δ. Μέρτζιο στο έργο του *Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων*, Αθήνα 1939, σσ. 13-74. Στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας σώζονται αντίγραφα των διαθηκών και των κωδικέλλων αλλά και πλήθος ανέκδοτου αρχειακού υλικού που αφορά το κληροδοτήμα Φλαγγίνη και τη διαχείρισή του, βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου*, Βενετία 2008, σσ. 261-262, αρ. 197γ. Αρχειακό υλικό που αφορά το κληροδοτήμα Φλαγγίνη, σώζεται επίσης στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia, στο εξής Α.Σ.Υ.) στη σειρά «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», ff. 116-167. Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος Πυθαγόρας ΙΙ «Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα. Οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνική αναπαραγωγή (17ος-19ος αιώνας)» μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν οι filze 153-159 (*Documenti donzelle*), απ' όπου αντλήθηκαν τα στοιχεία για την προικοδότηση των κοριτσιών της Κέρκυρας.

¹⁰ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 16.

¹¹ *Ο.π.*, σσ. 22-23. Για την ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων*, Αθήνα [1999], σσ. 27-59, όπου συγκεντρωμένη και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τους *Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii* βλ. Maria Francesca Tiepolo, «Archivio di Stato di Venezia», *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, τ. 4, Ρώμη 1994, σ. 973.

¹² Για τη σημαντικότητα της τιμής και της παρθενίας των γυναικών της Ευρώπης αλλά και στον ελλαδικό χώρο βλ. Goody, *The development of the family*, σσ. 212-221. Αγγλικά-Νέλλη Κάσδαγλη, «Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα: το παράδειγμα της μεταβυζαντινής Νάξου», *Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, επιμ. J. Yiannias, Αθήνα 1994, σσ. 97-98, 101, 103-104. Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 92-93.

scientia e de render conto a Dio di non far distintion de Taliane a Greche purchè siano di bona vita».¹³

Γίνεται φανερό ότι από την κληροδοσία για το φλαγγινιανό βοήθημα αποκλείονταν οι πόρνες, την εποχή που τα ιδρύματα αρωγής στην Ιταλία αλλά και στην ίδια τη Βενετία αποδέχονταν τις πόρνες στα κληροδοτήματα προικοδοσίας.¹⁴ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε συμβολικό επίπεδο το γυναικείο σώμα θεωρούνταν αναπαράσταση της οικογενειακής μονάδας. Ο κίνδυνος να γίνει το σώμα αντικείμενο διείσδυσης αναπαριστά και τον κίνδυνο ο «οίκος» να υποστεί εξωτερικές επιθέσεις. Η ακεραιότητα της παρθένου αντανακλά και την ακεραιότητα της οικογένειας, καθώς μια παρθένος δεν μπορεί παρά να ανήκει σε μια ακέραη οικογενειακή μονάδα με άθικτα και ισχυρά «σύνορα», κοινωνικά ισχυρή.¹⁵ Από θεολογική άποψη η μεταστροφή μιας πόρνης από το δρόμο της αμαρτίας ήταν σημαντική. Σύμφωνα με το σκεπτικό ενός ιδρύματος αρωγής στη Ρώμη, με την προίκα οι γυναίκες αυτές «αποκτούσαν μία δεύτερη παρθενία». Οι ελληνίδες πόρνες, όμως, κατάφεραν να παρακάμψουν τους κανόνες και, εκμεταλλευόμενες την επιρροή τους στους βενετούς ευγενείς, έπαιρναν μέρος στις κληρώσεις προικοδοσίας παρά τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες των ορθόδοξων εφημερίων του Αγίου Γεωργίου. Η ντροπή ήταν διπλή, καθώς οι Ελληνίδες αυτές δεν θεωρούνταν μόνο πόρνες αλλά και καθολικές.¹⁶ Ορισμένοι από τους ιερείς του Αγίου Γεωργίου, οι οποίοι τηρούσαν τα ληξιαρχικά βιβλία της Αδελφότητας, προσπάθησαν να τις εκδικηθούν σημειώνοντας δίπλα στην αντίστοιχη πράξη την ιδιότητα της νύφης, δηλ. πόρνη, όπως προκύπτει από τη μελέτη των βιβλίων γάμων, που φυλάσσονται σήμερα στο Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.¹⁷ Το ίδιο συνέβαινε και με τα νόθα παιδιά.

¹³ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σσ. 18-19.

¹⁴ Ιδρύματα αρωγής πορνών λειτουργούσαν σε ολόκληρη την καθολική Ιταλία ιδρυμένα κυρίως από κληρικούς, όπως, παραδείγματος χάριν, το *Ίδρυμα Αρωγής* της Μπολώνιας, το οποίο ιδρύθηκε από τον υπερβολικά αυταρχικό Καρδινάλιο Παλεότι (Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σ. 154).

¹⁵ Ποματά, «Η ιστορία των γυναικών», σσ. 199-200.

¹⁶ Τις πληροφορίες που αφορούν τις ελληνίδες πόρνες στη Βενετία, τις οφείλω στο συνάδελφο Σωτήρη Κουτμάνη, ο οποίος μελετά το θέμα. Τα πρώτα πορίσματα της έρευνάς του κοινοποίησε στις 17 Ιανουαρίου 2007 σε παρουσίαση που πραγματοποιήθηκε στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (Μνήμων) με τίτλο «Όψεις της γυναικείας υποκειμενικότητας των Ελληνίδων της Βενετίας (17ος αιώνας)».

¹⁷ Για τα ληξιαρχικά βιβλία της Αδελφότητας, που καθιερώθηκαν στη Βενετία από το Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο το 1599, βλ. Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου*, σσ. 151-157 και ειδικότερα για τα βιβλία γάμων, σσ. 153-154. Πράξεις γάμων που τελέστηκαν στη Βενετία σε όλο το 17ο αιώνα, στις οποίες δίπλα στο όνομα της γυναίκας έχει σημειωθεί η λέξη «πόρνη», έχουν δημοσιευθεί στο παρελθόν, βλ. Μ. Ι. Μανούσακας – †Ι. Γ. Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελ-*

Στα βιβλία βαπτίσεων δίπλα στην πράξη βάπτισης ο ιερέας σημείωνε σε κύκλο τη λέξη νόθο ή *naturale*.¹⁸

Στην αυτόγραφη διαθήκη που συνέταξε ο Φλαγγίνης τριάντα τρία χρόνια μετά, στις 11 Σεπτεμβρίου 1644, ώριμος πια, όριζε ότι κάθε χρόνο θα έμπαιναν στην κληρωτίδα τα ονόματα Ελληνίδων –δεν υπήρχε κλειστός αριθμός υποψηφίων–, τέκνα ελλήνων γονέων, οι οποίες ακολουθούσαν το ανατολικό ορθόδοξο τυπικό. Οι υποψήφιοι ήταν υποχρεωμένες να προσκομίσουν πιστοποιητικά που συνέτασσαν ιερείς ή αρχιερείς, στα οποία δηλωνόταν ότι ήταν τέκνα νόμιμου γάμου ορθοδόξων, είχαν βαφτιστεί κατά το ορθόδοξο τυπικό, εξομολογούνταν σε τακτά χρονικά διαστήματα και ήταν αμέμπτου ηθικής.¹⁹

Από τις υποψήφιοις που θα πληρούσαν τους όρους του κληροδοτήματος, θα επιλέγονταν δέκα, οι οποίες θα εισέπρατταν 100 δουκάτα άπαξ για να παντρευτούν ή για να γίνουν μοναχές. Το ποσό για την εποχή ήταν σημαντικό, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο διευθυντής του Φλαγγινιανού Κολλεγίου στη Βενετία εισέπραττε το ίδιο ποσό για τους μισθούς ενός χρόνου.²⁰ Σε περίπτωση κατά την οποία κάποια χρονιά δεν θα πληρούσαν οι δέκα θέσεις, τον επόμενο χρόνο θα δίνονταν όσα βοηθήματα είχαν περισσέψει.²¹ Η κλήρωση θα γινόταν στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία παρουσία ενός εκπροσώπου των *Provveditori Sopra Ospedali*

φότητος Βενετίας. Α΄. Πράξεις γάμων (1599-1815), Βενετία 1993, σσ. 10 αρ. 33, 12 αρ. 43, 32 αρ. 126, 33 αρ. 130, 35 αρ. 138, 47 αρ. 185, 62 αρ. 245, 73 αρ. 288, 79 αρ. 314, 80 αρ. 318, 91-92 αρ. 365, 96-97 αρ. 384, 99 αρ. 394, 105 αρ. 421-422, 106 αρ. 424, 108 αρ. 434, 118 αρ. 469, 124-125 αρ. 497, 125 αρ. 498, 165 αρ. 652. Καμία από τις νέες που χαρακτηρίστηκαν ως «πόρνες», δεν καταγόταν από την Κέρκυρα. Από τη μελέτη των βιβλίων βαπτίσεων (Μαλτέζου, *ό.π.*, σσ. 152-153) φαίνεται μια τάση των γονέων να εξασφαλίσουν για τις κόρες τους κυρίως επιφανείς αναδόχους, καθώς οι τελευταίοι θα μπορούσαν ίσως στο μέλλον να φροντίσουν για την προικοδότηση της νέας, βλ. Ρομίνα Ν. Τσακίρη, «Ελληνες στη Βενετία. Τάσεις ελληνοβενετικής προσέγγισης και επιρροές του περιβάλλοντος χώρου στην ονοματοδοσία (17ος αιώνας)», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 309-310. Την ίδια στρατηγική στην επιλογή αναδόχων εντοπίζουμε και στην υπόλοιπη Ευρώπη (Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σ. 92).

¹⁸ Γενικά για τα νόθα παιδιά στην ελληνοβενετική Ανατολή βλ. Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σσ. 115-116, όπου συγκεντρωμένη και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σσ. 26-52 και ειδικότερα σσ. 50-51. Για την ηθική και τη θεοσέβεια των γυναικών βλ. και Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864)*. *Έμφυλος και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα 2008, σσ. 67-72.

²⁰ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σσ. 134, 168.

²¹ Παραδείγματος χάριν, το κληροδοτήμα Φλαγγίνη δεν λειτουργούσε για το χρονικό διάστημα 1673-1676, με αποτέλεσμα το 1676 να επιλεγούν υπεράριθμες νέες, βλ. Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (στο εξής ΑΕΙΒ), Ε΄. «Οικονομική Διαχείριση», 1. «Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές», αρ. 197γ, Κ2, φ. 20ν.

e Luoghi Pii, διαχειριστών και εκτελεστών του κληροδοτήματος του Φλαγγίνη, των εφημεριών της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας και του διοικητικού συμβουλίου της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας.²² Σε περίπτωση κατά την οποία αιτούνταν του κληροδοτήματος νέες, των οποίων ο πατέρας είχε σκοτωθεί, ενώ υπηρετούσε τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, θα έπρεπε να δοθεί το χρηματικό βοήθημα σε δύο τουλάχιστον από τις υποψήφιες χωρίς να χρειαστεί να λάβουν μέρος στην ετήσια κλήρωση.²³

Το σύνολο σχεδόν των δικαιολογητικών, τα οποία προσκόμιζε κάθε κοπέλα, προκειμένου να συμπεριληφθεί στην κλήρωση για την απόδοση του φλαγγινιανού κληροδοτήματος, έχουν σωθεί και φυλάσσονται σήμερα κυρίως στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Τα έγγραφα αυτά εναποτίθενται σε εννέα φακέλους της αρχειακής σειράς «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii». Για κάθε κοπέλα οι προβλεπτές επί των νοσοκομείων και των ευαγών ιδρυμάτων συγκροτούσαν ένα φάκελο. Το βασικό έγγραφο κάθε φακέλου ήταν το πιστοποιητικό που εξέδιδε ο εκάστοτε εφημέριος του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας, ο οποίος βεβαίωνε ότι η υποψήφια ήταν ορθόδοξη, νόμιμο τέκνο νόμιμα νυμφευμένων γονέων, φτωχή και χρηστών ηθών. Συνημμένα υποβάλλονταν το πιστοποιητικό βάφτισης της κοπέλας, το πιστοποιητικό γάμου της –σε περίπτωση κατά την οποία η αίτηση για τη συμμετοχή στο κληροδοτήμα Φλαγγίνη γινόταν μετά το γάμο του κοριτσιού–, επικυρωμένα αντίγραφα των ελληνόγλωσσων πιστοποιητικών μεταφρασμένα στα ιταλικά από τοπικούς βενετούς αξιωματούχους. Σε μερικές περιπτώσεις κατέθεταν τα προικοσύμφωνα,²⁴ στα οποία κυρίαρχη θέση είχαν τα χρήματα του Φλαγγίνη, όπως θα δού-

²² Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 50.

²³ Παραδείγματος χάριν, η κερκυραία Ανεζίνα Χιώτη του ποτέ Νικολό και της Ιζαμπέτας το 1676 πήρε το κληροδοτήμα χωρίς να λάβει μέρος στην κληροδοσία, γιατί ο πατέρας της είχε χάσει τη ζωή του υπηρετώντας τη Βενετία (AEIB, Ε'. «Οικονομική Διαχείριση», 1. «Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές», αρ. 197γ, Κ2, φ. 21r). Πρβλ. και Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σσ. 50-51.

²⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις τα προικοσύμφωνα συνοδεύονταν από τη *στίμα*, το έγγραφο στο οποίο καταγραφόταν αναλυτικά η αξία των προικίων, κινητών και ακινήτων, βλ. παραδείγματος χάριν το προικοσύμφωνο της Κατερίνας Αρμάκη του Γεωργίου, το οποίο συντάχθηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1710 από τον ιερέα Στέφανο Ασπρέα (A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 154, έγγραφο με ημερομηνία 3 Δεκεμβρίου 1710, συνημμένο στο έγγραφο αρ. 35 με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1712). Για τον όρο *στίμα* βλ. Τατιάνα Μαρκάκη, «Συμφωνητικά γάμου και προικίες δικαιοπραξίες ως πηγές έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies* 6 (1998), 76-77 και σημ. 15 και Σπ. Γ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα*, σσ. 54-55, όπου και βιβλιογραφία. Στην πλειονότητά τους τα προικοσύμφωνα που εντοπίστηκαν, καταγράφουν αδι-ατίμητα τα κινητά αγαθά που αποτελούσαν την προίκα.

με στη συνέχεια, και τα πληρεξούσια, στα οποία οριζόταν το ποιος θα εισέπραττε τα χρήματα του κληροδοτήματος για λογαριασμό των κοριτσιών.

Συνολικά το βοήθημα δόθηκε σε 1.401 κοπέλες, εκ των οποίων οι 90 ήταν Κερκυραίες, δηλαδή ποσοστό 6,5%.²⁵ Οι κοπέλες, οι οποίες θα έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το 10ο έτος της ηλικίας τους,²⁶ προέρχονταν κυρίως από τα τρία μεγάλα νησιά του Ιονίου –Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά– και την ελληνική παροικία της Βενετίας, ενώ ελάχιστες κατάγονταν από μέρη της Ελλάδας, που είχαν κατακτηθεί από τους Οθωμανούς: σημαντική ήταν η παρουσία κοριτσιών από ορθόδοξες περιοχές της Δαλματίας και της Ίστριας, ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι το βοήθημα έλαβαν και 4 κοπέλες από τη Βουδαπέστη και την Τεργέστη.²⁷

Το κληροδοτήμα άρχισε να αποδίδεται το 1665 και συνέχισε μέχρι το 1797, όταν τα στρατεύματα του Ναπολέοντα κατέλαβαν τη Βενετία και κατέσχεσαν όλα τα κεφάλαια –μεταξύ άλλων και τα κεφάλαια του κληροδοτήματος Φλαγγίνη– που ήταν κατατεθειμένα στο βενετικό θησαυροφυλάκιο, τη *Zecca*. Αποτέλεσμα της δέσμευσης των κεφαλαίων ήταν να σταματήσουν τη λειτουργία τους στη Βενετία το Φλαγγινιανό Κολλέγιο και το νοσοκομείο Φλαγγίνη, και ταυτόχρονα να διακοπεί η παροχή των οικονομικών βοηθημάτων σε αναξιοπαθείς, χρεώστες του δημοσίου, φυλακισμένους και σκλάβους, και βεβαίως οι προικοδοτήσεις.²⁸

Η πρώτη Κερκυραία που έλαβε το κληροδοτήμα στις 15 Σεπτεμβρίου 1672, προκειμένου να παντρευτεί, ήταν η Σταματέλλα, κόρη του καπετάν Στάθη Λάτση.²⁹ Η καταγραφή είναι λιτή και περιέχει μόνο το ονοματεπώνυμο της νέας, το πατρώνυμό της και τον τόπο καταγωγής. Αντίθετα, η τελευταία καταγραφή Κερκυραίας είναι «λαλίστατη». Πρόκειται για την Αγγελική, κόρη του Νικολάου Μουρμούρη και της Νέτας, η οποία είχε βαπτιστεί στις 30 Ιουλίου 1774 στην εκκλησία της Παναγίας της Σπηλιώτισσας και του Αγίου Βλασίου «εις την χώραν των Κορυφών», με ανάδοχο τον διοικητή της βενετικής ναυτικής μοίρας που έδρευε στην

²⁵ Από τη μελέτη του καταστίχου –βιβλίο προικοδοτήσεων–, όπου έχουν καταγραφεί τα ονόματα όλων των κοριτσιών που έλαβαν το κληροδοτήμα (ΑΕΙΒ, Ε'. «Οικονομική Διαχείριση», 1. «Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές», αρ. 197γ, Κ2), προκύπτει ότι προικοδοτήθηκαν 14 ακόμα «Κερκυραίες»: Πρόκειται για κοπέλες που κατάγονταν από την Κρήτη αλλά ζούσαν πια στο νησί του Ιονίου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κλήρωση δεν πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1667-1672 για διαδικαστικούς λόγους (Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 134).

²⁶ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 136.

²⁷ Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 135.

²⁸ Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων*, Αθήνα [1999], σ. 115.

²⁹ ΑΕΙΒ, Ε'. «Οικονομική Διαχείριση», 1. «Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές», αρ. 197γ, Κ2, φ. 19ν.

Κέρκυρα, Nicolò Morosini. Το μυστήριο της βαπτίσεως είχε τελέσει ο ιερέας Νικόλαος Λάσκαρης.³⁰

Η ηλικία των κοριτσιών κυμαινόταν από 12³¹ έως 23 ετών,³² συνήθως, όμως, ο γάμος γινόταν όταν το κορίτσι ήταν 14-15 χρόνων.³³ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με το βενετικό δίκαιο η γυναίκα θεωρητικά με τη συμπλήρωση των 12 χρόνων είχε δικαίωμα να αυτοεκπροσωπείται στα κατώτερα δικαστήρια και να συνάπτει έγγραφα νομικού περιεχομένου, ενώ στα 14 χρόνια της ήταν νομικά πλήρως χειραφετημένη και μπορούσε να συνάψει γάμο· η αντίστοιχη ηλικία για τον άνδρα ήταν τα 16 χρόνια.³⁴

³⁰ Βλ., παραδείγματος χάριν, A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 152, έγγραφο αρ. 296 με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1796 και συνημμένο με ημερομηνία 21 Ιουνίου 1796 π. ημ.

³¹ Ο.π., b. 153, έγγραφο με ημερομηνία 6 Ιουνίου 1678, συνημμένο στο έγγραφο αρ. 396 με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1680.

³² Ο.π., b. 155, έγγραφο με ημερομηνία 5 Μαΐου 1732, συνημμένο στο έγγραφο αρ. 314 με ημερομηνία 27 Νοεμβρίου 1735.

³³ Στη Νάξο το 17ο αιώνα η συνηθισμένη ηλικία γάμου για τις γυναίκες ήταν 20-23 ετών, ενώ για τους άνδρες 23-28 ετών, βλ. Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Venice 1999, σσ. 231-232. Στο ανάλογο χρονικά ευρωπαϊκό παράδειγμα οι άνδρες νυμφεύονταν σε μικρή ηλικία (κάτω των 26 ετών), ενώ οι γυναίκες παντρεύονταν σε ακόμα πιο πρώιμη ηλικία (κάτω των 21 ετών)· βλ. J. Hainal, «European marriage patterns in perspective», D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History, Essays in Historical demography*, London 1965, σ. 101· Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σ. 24. Δεν λείπουν, όμως, και τα παραδείγματα γυναικών της αστικής τάξης στη δυτική Ευρώπη, οι οποίες το 16ο και 17ο αιώνα επέλεγαν να παντρευτούν σε ηλικία μεγαλύτερη των 30 ή ακόμα και των 40 ετών, Coontz, *Η ιστορία του γάμου*, σ. 186. Δεν πρέπει να λησμονούμε, όμως, ότι στην Ευρώπη το 13ο αιώνα οι αρραβώνες γίνονταν στην παιδική ηλικία και μεταξύ αρραβώνα και γάμου μεσολαβούσε πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα (Duby, *Ο ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας*, σ. 250). Άλλωστε, στις μεσαιωνικές αγροτικές κοινωνίες την ενηλικίωση τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών σηματοδοτούσε ο γάμος, βλ. Coontz, *ό.π.*, σ. 168.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο μέσος όρος ζωής των ανδρών στην Ευρώπη, και συγκεκριμένα στην Αγγλία, κυμαινόταν από τα 29,6 έτη το 1650 έως τα 46,8 το 1799, ενώ γενικότερα ο μέσος όρος ζωής των γυναικών την ίδια περίοδο ήταν από 32,7 έως 49 (R. Pressat, *Κοινωνική δημογραφία*, μτφρ. Ι. Καβάσιλας, Αθήνα 1975, σ. 57 και Coontz, *Η ιστορία του γάμου*, σ. 248). Για τις «ηλικίες της ζωής» βλ. Φ. Αριές, *Αιώνες της παιδικής ηλικίας*, μτφρ. Γιούλη Αναστασοπούλου – πρόλογος Σπ. Ράσης, Αθήνα 1990, σσ. 43-67 και για μια περιεκτική ανάλυση του θέματος της νομικής υπόστασης του παιδιού βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Παιδί και διοίκηση στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Οι χρόνοι της Ιστορίας»*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1999, σσ. 173-180.

³⁴ Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79· της ίδιας, «Η γυ-

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τους συζύγους, είναι ελάχιστα. Δηλώνεται κάθε φορά το ονοματεπώνυμό τους και η καταγωγή τους, ενώ ποτέ δεν γίνεται λόγος για την ηλικία τους. Σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις καταγράφεται ότι πρόκειται για δεύτερο γάμο, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εκείνος ήταν σαφώς πιο ώριμος από τη σύζυγό του.

Μεταξύ των Κερκυραίων που προικοδοτήθηκαν από το Φλαγγίνη, συμπεριλήφθηκαν και κορίτσια, των οποίων η καταγωγή ήταν από αλλού, αλλά ζούσαν και παντρεύτηκαν στο νησί του Ιονίου. Δεν είναι λίγοι οι κρητικοί πρόσφυγες που μετά την έναρξη του πολέμου στο νησί τους βρήκαν καταφύγιο στην Κέρκυρα, όπου προσπάθησαν να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία.³⁵ Ως παράδειγμα αναφέρουμε την Orisetta και την Εργινούσα, κόρες του Τζώρτζη Τζόγια και της Μαρίας Πατελαροπούλας, από την Κρήτη, οι οποίες κληρώθηκαν για να εισπράξουν το βοήθημα το 1678 και 1679 αντίστοιχα.³⁶ Η Εργινούσα τελικά δεν εισέπραξε τα χρήματα, γιατί παντρεύτηκε με καθολικό γάμο και αποκλείστηκε αυτόματα από το κληροδότημα. Οι Κρητικές-Κερκυραίες εμφανίζονται ως υποψήφι-

---

ναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές». *Αρχαιολογία* 21 (1986), 37-40 και Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα*, σσ. 43, 61. Οι γυναίκες, ανεξάρτητα από την ηλικία τους και μέχρι τα 21 τους χρόνια, όφειλαν να έχουν τη συγκατάθεση των γονέων τους, προκειμένου να παντρευτούν για πρώτη φορά. Μετά την ηλικία αυτή τόσο γυναίκες όσο και άνδρες μπορούσαν να επιλέξουν το ταίρι τους χωρίς να είναι απαραίτητη η συναίνεση των γονέων για τη σύναψη του γάμου, βλ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 44.

³⁵ Για τη μετανάστευση των Κρητικών στα Επτάνησα και ειδικότερα στην Κέρκυρα, βλ. Σπ. δε Βιάζης, «Οι Κρήτες εν Επτανήσω», *Κρητικός Αστήρ* 3 (1909), 467, 475-476, 485-486, 492-493, 524, 532-533, 540-541· Σπ. Λάμπρος, «Κρητικά οικογένεια εν Κερκύρα», *Νέος Ελληνομνημων* 10 (1913), 449-456· Κ. Δ. Μέρτζιος, «Δύο κατάλογοι των εν Κερκύρα και Ζακύνθω Κρητών προσφύγων κατά τα έτη 1682 και 1683», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), 7-31· Μ. Ι. Μανουσάκας, «Η παρά Trivan απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν Κατάλογος των Κρητικών Οίκων Κέρκυρας», *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 35-59. Στους καταλόγους που δημοσιεύθηκαν από το Μέρτζιο, καταγράφονταν μόνο εκείνες οι οικογένειες που μηνιαίως λάμβαναν επίδομα από το βενετικό δημόσιο, πρβλ. και Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα (Άγνωστες πληροφορίες από το Αρχείο των Κυθήρων)», της ίδιας, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχαιακές μαρτυρίες*, Αθήνα 1991, σσ. 519-520· Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία. Πρώτες διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννου Καποδίστρια*, Αθήνα 1999³, σσ. 17-18· Μαρία Γ. Πατραμάνη, «Οι Κρητικοί πρόσφυγες (1645-1669) και οι τύχες τους στις νέες εστίες εγκατάστασής τους (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, σσ. 187-196. Οι Κρητικοί που εγκαταστάθηκαν στο νησί των Φαιάκων, έχτισαν τέσσερις μεγάλους ναούς (του Εσταυρωμένου, της Αγίας Τριάδας, του Αγίου Νικολάου της Σπηλιάς, της Αγίας Αικατερίνης) και άλλους μικρότερους, Σπ. Στούπης, *Οι ξένοι εν Κερκύρα*, Αθήνα 2003², σ. 50.

³⁶ ΑΕΙΒ, Ε'. «Οικονομική Διαχείριση», 1. «Διαθήκες, κληροδοτήματα, διαχείριση, δωρεές», αρ. 197γ, Κ2, φφ. 25ν, 26ν.

ες κατά την περίοδο 1678-1706, γεγονός που υποδηλώνει ότι στις αρχές του 18ου αιώνα τα οικονομικά προβλήματα είχαν μάλλον μειωθεί για τους εκπατρισθέντες Κρητικούς.³⁷

Οι νέες που υπέβαλαν αίτηση προικοδοσίας, συνήθως δεν ήταν παντρεμένες. Η προίκα των 100 δουκάτων αποτελούσε ένα σημαντικό κίνητρο για τη σύναψη γάμων, όπως προκύπτει από τη μελέτη των προικοσυμφώνων που εντοπίστηκαν στο υλικό που μελετήθηκε. Σε πολλές περιπτώσεις τα 100 δουκάτα ήταν η μοναδική προίκα της κοπέλας, δεν λείπουν, όμως, και παραδείγματα, κατά τα οποία τα χρήματα του Φλαγγίνη λειτουργούσαν προσθετικά στα όσα πρόσφεραν οι γονείς ή άλλοι συγγενείς της κοπέλας στο νεόνυμφο ζευγάρι. Το ύψος μιας καλής προίκας κατά μέσο όρο κυμαινόταν στα 600 με 700 δουκάτα.³⁸ Ας δούμε δύο πα-

³⁷ Στα μέσα του 17ου αιώνα οι πηγές χαρακτηρίζουν ως οικονομικά εξαθλιωμένους τους ευγενείς της Κρήτης, που μετά το βενετοτουρκικό πόλεμο βρήκαν καταφύγιο στη Βενετία. Οι βενετοί ευγενείς που προέρχονταν από το ελληνικό νησί, έγιναν δεκτοί στο *Maggior Consiglio* της μητρόπολης όχι όμως και στη *Senato*. Παράλληλα, μπορεί να εντάχθηκαν στην πρώτη κοινωνική τάξη της Βενετίας, αποτελούσαν όμως τη χαμηλότερη βαθμίδα της τάξης αυτής. Πρβλ. P. Del Negro, «Forme e istituzioni del discorso politico veneziano», *Storia della cultura veneta*, vol. 4/II, *Il Seicento*, Vicenza 1984, σ. 409· A. Cowan, «New families in the Venetian Patriarcate 1646-1718», *Ateneo Veneto* 23, 1-2 (1985), 68· M. Zanetto, «Mito di Venezia» ed «antimito» negli scritti del *Seicento veneziano*, Venezia 1991, σ. 127 και Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η τύχη των τελευταίων βενετών ευγενών της Κρήτης», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, εκδ. επιτρ. Στ. Κακλαμάνης – Αθ. Μαρκόπουλος – Γ. Μαυρομάτης, Ηράκλειο 2000, σ. 451.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ευγενείς της Κρήτης, όπως και της Βενετίας, αυτοδικαίως μετείχαν στο αστικό συμβούλιο της Κέρκυρας: Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μία συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 324.

³⁸ Στη Βενετία το 1583 η Orsetta Moro, κόρη ευγενούς, για να παντρευτεί σε δεύτερο γάμο τον επίσης ευγενή Zuanne Francesco Sagredo, προικοδοτήθηκε από τα αδέρφια της με 11.023 δουκάτα, βλ. *Venice. A documentary history 1450-1630*, επιμ. D. Chambers – B. Pullan, Oxford-Cambridge 1992, σσ. 246-247. Την ίδια εποχή στην ιταλική χερσόνησο το ύψος μιας πολύ καλής προίκας κυμαινόταν μεταξύ 2.000 και 4.000 δουκάτων, ενώ λόγω των υπερβολών που είχαν παρατηρηθεί στην πρακτική της προικοδότησης των πατρικίων στη Βενετία, νομοθετήθηκε πλαφόν προς τα άνω για το ύψος των προικών: 1.600 δουκάτα σε κάθε περίπτωση, ενώ σε περίπτωση που νέα μη ευγενής επρόκειτο να παντρευτεί πατρίκιο, το πλαφόν ανερχόταν στα 2.000 δουκάτα. Η προίκα που έπαιρναν οι κόρες των τεχνιτών και των απλών εμπόρων της Γαληνοτάτης, ήταν 100-200 δουκάτα (Bellavitis, «La famiglia "cittadina" veneziana», 59, 61-63). Γενικότερα για το μέγεθος της προίκας και τα σημαίνοντα αυτού βλ. Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, σσ. 85-92· Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα*, σσ. 46, 52-54. Στα 1690 στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο κοπέλα προερχόμενη από τη μεσαία τάξη, για το γάμο της με νέο από την ίδια τάξη, πήρε προίκα ασπρόρουχα και ενδύματα αξίας 1.102 δουκάτων, κοσμήματα αξίας 500 δουκάτων και 400 δουκάτα σε ρουστί, βλ. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean*, σ. 225.

ραδείγματα: Στις 16 Αυγούστου 1695 ο μισέρ Αλέξης Δεντόσης στο καντσέλο του νοταριού της Κέρκυρας Σπύρου Ασημόπουλου συντάσσει το προικοσύμφωνο για το γάμο της κόρης του Φραντσέσκας με τον Κρητικό Τζώρτζη Τζεν, όπου αναφέρει «της ταζο και τα εκατό δουκάτα ασημένια οπού της εμπαλοταρήκαμε ης την βενετιάν του φλαγγίνη ης τον άγρον γεοργηον». ³⁹ Αντίθετα, στο προικοσύμφωνο της Κατερίνας, κόρης του Γεωργίου Αρμάκη και συζύγου του Νικολάου Λαρδέα, τα χρήματα του Φλαγγίνη αποτελούσαν το 5% περίπου της προίκας της. Ο Αρμάκης όριζε στο προικοσύμφωνο «και τασο το δια πρήκαν και ης πρηκός νοματή τα κάτοθεν. Και προτον το μέγα και πλούσιον του θεού έλεος και την ευκή μας, ησέ δουκάτα του πρηκηού χιλιάδες δύο, ήγουν ησέ στάμπελε δουκάτα του πρηκηού νούμερο χήληα, ησέ μόμπιλε δουκάτα νούμερο εφτακόσια και ησέ ασημοχρύσαφο δουκάτα οσάνοθεν τριακόσια, ακόμη και δουκάτα κοντάδα εκατό ασημένια, τα οπήα ήσαν εκείνα οπού ημποσολαριστίκανε ης την μονήν του αγίου γεοργίου τον ρομέον του ποτέ signor φλανγγίνη ης την βενετήαν». ⁴⁰

Από τη μελέτη των προικοσυμφώνων αυτών προκύπτει μια άλλη διάσταση της γυναικείας δράσης. Πρόκειται για τη μητέρα-χήρα, η οποία λόγω του θανάτου του συζύγου της έχει αναχθεί σε αρχηγό της οικογένειας και έχει το δικαίωμα να δικαιοπρακτεί. Είναι η μοναδική περίπτωση στο εξεταζόμενο υλικό κατά την οποία βλέπουμε τη γυναίκα να ενεργεί ουσιαστικά. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι κατά την διαδικασία της υποβολής αίτησης αλλά και της είσπραξης του κληροδοτήματος Φλαγγίνη,

---

Το ποσό που απαιτούνταν για να εισαχθεί μια νέα σε μονή, ήταν πολύ χαμηλότερο από μια προίκα τόσο στην Ευρώπη όσο και στη βενετοκρατούμενη Ανατολή, βλ. Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη* σ. 426· Ελένη Ε. Κούκκου, *Η ορθόδοξος μονή ευγενών Ελληνίδων Βενετίας (1599-1829)*, Αθήνα 1965, passim· Ειρήνη Ανδριώτη, «Γυναικείες ορθόδοξες μονές στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 242-243 και Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πηγές για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα 2002*, σσ. 117-119. Παραδείγματος χάριν, το ποσό που ήταν υποχρεωμένες να καταβάλλουν όσες Ελληνίδες επιθυμούσαν να εισαχθούν στη μονή της Βενετίας, ήταν αρχικά 100 και στη συνέχεια, προς τα τέλη του 17ου αιώνα, 500 δουκάτα. Δεν λείπουν, όμως, και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες το ποσό αυτό μειώνεται στο μισό ή και περισσότερο ή και καταργείται σε ειδικές περιπτώσεις, όταν επρόκειτο για ορφανές κοπέλες, για κόρες προσφύγων ή προσφυγοπούλες, για τις κόρες των μελών της ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας, βλ. Κούκκου, *Η ορθόδοξος μονή*, σσ. 29, 45, 60-63, 68-69, 71, 78, 91, 109, 113-114.

³⁹ A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 153, έγγραφο με ημερομηνία 16 Αυγούστου 1695, συνημμένο στο έγγραφο χ.α. με ημερομηνία 23 Δεκεμβρίου 1695.

⁴⁰ A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 154, έγγραφο με ημερομηνία 3 Δεκεμβρίου 1710, συνημμένο στο έγγραφο αρ. 35 με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1712.

η γυναίκα στην πραγματικότητα είναι παρούσα-απουσα. Ο πατέρας είναι εκείνος που φροντίζει για τη συλλογή και την αποστολή όλων των δικαιολογητικών, και ο σύζυγος στη συνέχεια μεριμνεί για την είσπραξη των χρημάτων. Τα χρήματα περνούσαν απευθείας στα χέρια του συζύγου, ο οποίος είχε το δικαίωμα να τα αξιοποιήσει όπως νόμιζε καλύτερα. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε τι γινόταν με τα χρήματα αυτά σε περίπτωση κατά την οποία το ζευγάρι χώριζε, ή εάν μπορούσε η γυναίκα με τη διαθήκη της να διαθέσει τα χρήματα αυτά κατά βούληση, όπως συνέβαινε και με την υπόλοιπη προίκα της. Δυστυχώς, η έλλειψη χρόνου και ο τεράστιος όγκος αρχειακού υλικού προς μελέτη δεν μου επέτρεψε να πραγματοποιήσω αυτού του είδους την έρευνα στην παρούσα φάση.

Ο γάμος των κοριτσιών τελούνταν κατά κύριο λόγο στο νησί της Κέρκυρας, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που το ζευγάρι μετέβαινε στη Βενετία για να τελέσει εκεί το μυστήριο.⁴¹ Στη δεύτερη περίπτωση επωφελούμενη της παρουσίας της στη Γαληνοτάτη η νεαρή νύφη εισέπραττε επί τόπου και τα χρήματα του κληροδοτήματος. Διαφορετικά, παρουσία νοταρίου στην Κέρκυρα ο πατέρας ή ο σύζυγος συνέτασσε πληρεξούσιο, με το οποίο όριζε το άτομο που θα μπορούσε αντ' αυτών να παραλάβει τα χρήματα. Τις περισσότερες φορές ως πληρεξούσιος οριζόταν κάποιο μέλος της ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας, το οποίο ή ήταν Κερκυραίος ή είχε στενές σχέσεις, εμπορικές κυρίως, με την Κέρκυρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ηπειρώτης έμπορος Μάνος Γκιόλμας.⁴² Σε αρκετές περιπτώσεις ως πληρεξούσιος οριζόταν Βενετός ή Κερκυραίος, ο οποίος για επαγγελματικούς κυρίως λόγους ταξίδευε στην πόλη του Αδρία.

Όπως αναφέρθηκε, ήδη, οι νέες του 17ου και 18ου αιώνα, προκειμένου να μπορέσουν να συγκεντρώσουν μια αξιολογή προίκα και να μπορέσουν έτσι να παντρευτούν, προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν κάθε δυνατή πηγή χρηματοδότησης υποβάλλοντας αιτήσεις και σε άλλα κληροδοτήματα πέρα από αυτό του Φλαγγίνη, από το οποίο κυρίως προικοδοτούνταν

⁴¹ Από τις 90 κοπέλες γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον τόπο τέλεσης του γάμου των 29· από αυτές οι 23 παντρεύτηκαν στην Κέρκυρα, ενώ μόνο 6 στην ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία. Για τους γάμους που τελέστηκαν στη Βενετία βλ. Μανούσασκας – †Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας*, σσ. 52 αρ. 206, 60 αρ. 238-239, 159 αρ. 627 και 259 αρ. 1017.

⁴² A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 153, έγγραφο με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1680 π.έ. (= 1681), συνημμένο στο έγγραφο αρ. 391 με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1680. Για το Μάνο Γκιόλμα βλ. Κ. Δ. Μέριτζιος, «Το εν Βενετία ηπειρωτικό αρχείο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), 92-110· Cristian Luca – Cristina Papakosta, «Monumenta Graeca ac Veneta Historiae Romaniae», *Quaderni della Casa Romana di Venezia* 3 (2004), 85-93, *Ηπειρώτες στη Βενετία (16ος-19ος αι). Έκθεση αρχειακών τεκμηρίων*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 2007, σσ. 31, 33.

οι φτωχές νέες του Λεβάντε.⁴³ Στα έγγραφα που μελετήθηκαν μνημονεύεται ένα ακόμα «κληροδοτήμα», αυτό του ευγενή signor Τζουάνε Θεοτόκη (1714). Θα εξηγήσω στη συνέχεια γιατί το χαρακτηρίζω ως κληροδοτήμα εντός εισαγωγικών. Η Έλενα, κόρη του παπά Εμμανουήλ Μελισσηνού και σύζυγος του Liberio Paulo από το Σαν Ρόκο, εισέπραξε πέρα από τα 100 δουκάτα του Φλαγγίνη και 250 δουκάτα από το λεγάτο του Θεοτόκη.⁴⁴ Είναι η μοναδική πληροφορία που έχουμε για αυτό, και έτσι μπορούμε να εικάσουμε ότι δεν επρόκειτο για κάποιο κληροδοτήμα τύπου Φλαγγίνη. Πιθανότατα κάποια συγγενική ή άλλου είδους σχέση συνέδεε την Έλενα με το Θεοτόκη, ο οποίος με τη διαθήκη του της κληροδότησε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό. Ήταν συνηθισμένη πρακτική συγγενείς ή αφέντες που είχαν στη δούλεψή τους νέες κοπέλες, να τις προικοδοτούν με τις διαθήκες τους. Το ύψος του κληροδοτήματος του ευγενή Θεοτόκη σε συνδυασμό με τη μεγάλη προίκα –μεταξύ άλλων ασημικά και χρυσαφικά αξίας 200 δουκάτων–, που τελικά έλαβε η Έλενα, κόρη του φτωχού παπα-Μελισσηνού, προκαλεί υποψίες ότι κάτι άλλο συνέβαινε στην πραγματικότητα. Είναι πιθανό ότι η Έλενα, η οποία μάλλον εργαζόταν στο σπίτι του κερκυραίου ευγενή, είχε συνάψει παράνομο δεσμό με τον αφέντη της και, όταν έφτασε ο χρόνος εκείνη να παντρευτεί, εκείνος την αντάμειψε πλουσιοπάροχα για τις υπηρεσίες που του είχε προσφέρει. Με παρέμβαση του Θεοτόκη ή του πατέρα ιερέα ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, εφημέριος του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία το 1705, εξέδωσε την αναγκαία βεβαίωση, όπου αναγραφόταν ότι η κοπέλα είχε βαπτιστεί κατά το ορθόδοξο δόγμα, ήταν φτωχή και κυρίως ήταν αμέμπτου ηθικής. Όλα τα παραπάνω είναι μόνο μια υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε, χωρίς να έχουμε προς το παρόν κανένα άλλο στοιχείο που να επιβεβαιώνει ή να απορρίπτει την υπόθεση αυτή.⁴⁵

⁴³ Ο Στάμος Καρυόφυλλος το 1778 και ο Βικέντιος Σκορδίλης το 1789 είχαν αφήσει κληροδοτήματα για την προίκιση απόρων κοριτσιών, βλ. Βάνα Διαγωμά – Ν. Καραπιδάκης, «Ευεργέτες και ευεργετούμενοι, ένας κόσμος μετάνοιας, φιλανθρωπίας και δωρεάς. Μία χαρτογράφηση των κληροδοτημάτων της Κέρκυρας του 1800», *Επτανησιακά ιδρύματα – κληροδοτήματα (19ος αι. – 1953)*, σ. 117. Γενικότερα στα νησιά του Ιονίου και το 19ο αιώνα υπήρχε μέριμνα για την προικοδότηση κοριτσιών σε τοπικό επίπεδο τόσο από ευαγή ιδρύματα, όπως το Σωφρόνειο Πτωχοκομείο της Πυλάρου στην Κεφαλονιά, όσο και από κληροδοτήματα ιδιωτών, όπως το Μαυρέτειο Κληροδοτήμα στο Ληξούρι, ενώ στο νησί της Κέρκυρας την ίδια εποχή έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον δύο κληροδοτήματα, αυτά των Χατζή Σταύρου και Πλάτωνος Πετρίδη, βλ. Πρόντζας, «Οι “ευαγείς οίκοι”», *Επτανησιακά ιδρύματα – κληροδοτήματα (19ος αι. – 1953)*, σσ. 444-445 και Διαγωμά – Καραπιδάκης, *ό.π.*

⁴⁴ A.S.V., «Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii», b. 154, έγγραφο με ημερομηνία 9 Φεβρουαρίου 1714, συνημμένο στο έγγραφο χ.α. με ημερομηνία 13 Μαΐου 1714.

⁴⁵ Στο άρθρο των Διαγωμά – Καραπιδάκη, «Ευεργέτες και ευεργετούμενοι», *ό.π.*, σ. 117, γίνεται μνεία σε κληροδοτήμα που κατέλιπε ο Ιωάννης Θεοτόκης για την προι-

Μία τελευταία παρατήρηση· ενώ είναι γνωστό ότι την προίκα την εισέπρατταν τα κορίτσια τόσο για να παντρευτούν όσο και για να εισαχθούν σε μοναστήρια, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι καμία από τις Κερκυραίες που συναντήσαμε κατά τη μελέτη του αρχαιακού υλικού, δεν επέλεξε να γίνει μοναχή.

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να κάνουμε τις ακόλουθες επισημάνσεις. Η γυναίκα της Κέρκυρας το 17ο και 18ο αιώνα πέρα από την όποια άλλη συμβολή της στην παραγωγική διαδικασία αποτελούσε ένα σημαντικό μοχλό για την αύξηση του οικογενειακού κεφαλαίου με την είσπραξη υπό τη μορφή προίκας ενός σημαντικού για την εποχή χρηματικού ποσού. Η ίδια η γυναίκα σε όλη τη διαδικασία εκταμίευσης της προίκας είναι στην πραγματικότητα παρούσα-απούσα χωρίς να έχει λόγο. Η δυναμική παρουσία της γυναίκας ανιχνεύεται μόνο κατά τη σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων, όταν είναι χήρα και δρα ως αρχηγός της οικογενείας λόγω ελλείψεως συζύγου. Η κοινωνία της Κέρκυρας όσο και ο μικρόκοσμος της ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας είχαν καταφέρει να βάλουν στο περιθώριο τις πόρνες και τα παιδιά τους αλλά εκείνες μεταχειριζόμενες την πονηριά και την ευελιξία που χαρακτηρίζει κάθε γυναίκα, διεκδικούσαν και αποκτούσαν την προίκα, τη δεύτερη παρθενία, που τους επέτρεπε να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία.

κοδότηση απόρων κοριτσιών. Δυστυχώς, δεν δίνεται κανένα άλλο στοιχείο, χρονολογικό ή άλλο, ώστε να μπορέσουμε να ταυτίσουμε αυτό το Θεοτόκη με τον Τζουάνε Θεοτόκη του εγγράφου μας. Άλλωστε, το επώνυμο Θεοτόκης ήταν πολύ διαδεδομένο στο νησί του Ιονίου. Ο Λ. Βροκίνης στο έργο του *Βιογραφικά σχεδάρια* (= *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16 [1972], 63) αναφέρει το κληροδότημα του Ιωάννη Θεοτόκη (1613-1691), του επονομαζομένου «Κατρινά» λόγω της τεράστιας περιουσίας του· με τη διαθήκη του, που συνέταξε στις 24 Μαΐου 1690, κατέλιπε κεφάλαιο 2.200 χρυσών φλωρίων, από τους τόκους του οποίου θα έπρεπε κάθε χρόνο να προικοδοτούνται τρεις νέες, οι οποίες επρόκειτο να παντρευτούν ή να μονάσουν. Σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη, μία χρονιά τα χρήματα θα έπαιρνε «κορασίς εκ της των ευπατριδων τάξεως», ενώ την επόμενη δύο κοπέλες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Στα τέλη του 17ου αιώνα 1 χρυσό φλουρί τούρκικο ισοδυναμούσε με 1 χρυσό βενετικό δουκάτο, βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα». *Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 193.

Παράρτημα εγγράφων⁴⁶

Ο Αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Μελέτιος Τυπάλδος βεβαιώνει ότι η Μαρία, κόρη του ποτέ κυρ Γεωργίου Αστρά, επιλέχθηκε στις 28 Ιουνίου 1685 για να προικοδοτηθεί από το κληροδότημα του Θ. Φλαγγίνη και στις 8 Φεβρουαρίου 1691 παντρεύτηκε τον κυρ Κωνσταντίνο Πιρίνο στο νησί των Φαιάκων. Μαζί με το έγγραφο του Φιλαδελφείας κατατίθενται στους *Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii* για την είσπραξη του κληροδοτήματος τα ακόλουθα έγγραφα: α) βεβαίωση του ιερέα Αντωνίου Μπούμπουλη, εφημερίου στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία, σύμφωνα με την οποία η Μαρία βαφτίστηκε στη Βενετία στις 25 Νοεμβρίου 1658, είναι καλή χριστιανή και αμέμπτου ηθικής· β) απόσπασμα από το προικοσύμφωνο της Μαρίας, το οποίο συντάσσεται από το δημόσιο νοτάριο της Κέρκυρας Νικόλαο Στρόλιο παρουσία της χήρας μητέρας της Κατερίνας Παπαδοπούλου· γ) μετάφραση στα ιταλικά του αποσπάσματος του προικοσυμφώνου· δ) επικυρωμένο αντίγραφο του πιστοποιητικού γάμου της Μαρίας, ο οποίος τελέστηκε από τον ιερέα Δημήτριο Ξανθό· ε) πληρεξούσιο του Κωνσταντίνου Πιρίνου προς τον ευγενή Giovanni Premarin, κάτοικο της Βενετίας, προκειμένου να εισπράξει τα χρήματα της προικοδότησης από την αρμόδια βενετική αρχή.

A.S.V., «*Provveditori Sopra Ospedali e Luoghi Pii*», b. 153, έγγραφο χ.α. με ημερομηνία 27 Σεπτεμβρίου 1691 και τα συνημμένα του με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1685, 19 Αυγούστου 1691 π.έ., 1 Μαΐου 1691 και 8 Ιουλίου 1691 π.έ.

Βενετία, 27 Σεπτεμβρίου 1691

[f.1r] *Noi Meletio Tipaldo per divina misericordia arcivescovo di Filadelfia Attestiamo al Magistrato degl'illustrissimi et eccellentissimi signori signori sopra gl' hospitali e luoghi pii, qualmente la signora Maria, quondam domino Giorgio Astrà, estratta l'anno 1685 di 28 giugno e stata sposata alla greca l'anno corrente, 8 febraro, con domino Costantin Sirino (διάβ. Pirino) greco, come habbiamo dalle fedì del suo sposalitio, seguito nell'isola di Corfù. Le presenti si rilasciano ad instaza de' suoi intervenienti per conseguire il beneficio del legato Flangini; in fede di che et cetera.*

Data in Venezia dalla nostra residenza di San Giorgio de' Greci, 27 settembre 1691

Meletio, arcivescovo di Filadelfia

⁴⁶ Στην έκδοση των εγγράφων τηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου αλλά αποκαταστάθηκαν τα σημεία στίξης.

Βενετία, 28 Ιουνίου 1685

[[f.1r] *No 8/262 Laus Deo*

Faccio fede io don Antonio Bubulli, capellano nella veneranda chiesa di San Giorgio de' Greci, qualmente Maria, figlia del quondam domino Giorgio Astrà e di doma Catterina da Candia, è figlia di buona fama, e di rito greco, battezzata in questa nostra chiesa l'anno 1658, li 25 novembre; vive, alla greca, et è capace d'esser imbossolata per la gratia del legato del quondam eccellente Flangini, giusta l'ordine dell'istesso, e terminatione degl'illustrissimi et eccellentissimi signori provveditori sopra gli hospedali. In quorum fidem.

Data in Venezia dalla chiesa sudetta, li 28 giugno 1685

Don Antonio Bubuli capellan affermo

1686, 29 luglio

Fù estrata

Domenico Gritti, Provveditore

Ottavio Paganucci, segretario

Κέρκυρα, 19 Αυγούστου 1691 π.έ.

[[f.1r] *1691 αυγουστου 19, εις κορηφούς*

Πόντα ευγαλμένη από τον ομόλογος όπου έκαμα ή κηρά Κατερίνα παπαδόπουλο, γυνή χήρα του ποτέ κυρίου γεοργίου αστρά, όπία ευρήσκειται ρεγγηστράδα και ηφυλτζαδα ύστά ατή έμου του ύπογεγραμμένου νοταρίου και υπανδρευσε τήν κηρίαν μαρίαν αστρά, θηγατέρα της, και της εδοκεν άνδρα νομίμον, τον κήριον κονσταντήνον πηρήνον του ιωάννου, ρεγγηστράδα ύστάς 3 του φλεβαρίου μηνα 1691, εις τον όπιον άνάμεσα ύστά αλλα όπου της ταση δια πρήκαν τάση και τουτο, εις μετρητά επτακόσια η° 700 κομπράδο το λάσο του ποτέ εύγενοϋς τομάζου φλανγγήνη, δουκάτα εκατό βενέτηκα, ένόπιον τον τίμιον signori signori Κωνσταντήνου βουλγαρη και άνγγέλου Καβοδήστρια δοτόρου και ύπογράφουν Κονσταντήνος βουλγαρής

Αγγελος Καβοδήστριας, δοτόρος

Νικόλαος Στρόλιος, Νοτάριος δημόσιος Κοριφων

Nicolò Stroglio, nodaro publico di Corfù

Noi Zuane Querini, Bailo di Corfù

A qualunque illustrissimo et eccellentissimo Magistrato ovunque le presenti pervenivano facciamo ampla [[f.1v] et indubitata fede qualmente l'oltrascritto miser Nicolò Stroglio e tale quale si è sottoscritto alle cui sottoscrizioni si può prestar piena credulità. In quorum fidem.

Data li 19 agosto 1691 stile vecchio

Zuane Querini, Bailo

Piero Spanopulo, coaditor al Civil

Κέρκυρα, 19 Αυγούστου 1691 π.έ.

[f.1r] *Tradotta dall'idioma greco*

1691, 19 agosto in Corfù

Ponto tratto dalla scrittura che ha fatto la signora Catterina Papadopulo, moglie relitta del quondam signor Zorzi Astrà, quale s'attrova registrata et infilzata nelli atti di me infrascritto notaro, et ha maritato la signora Maria Astrà, sua figliuola, et egli ha dato marito legitimo, il signor Constantin Pirino del signor Zuanne, registrata li 3 febraro 1691, nella quale trà le altre cose che gli promesse in dote, promette anco questo, in contanti ducati settecento n° 700 compresso il lasso del quondam eccellente Tomaso Flangini, ducati cento venetiani, alla presenza delli honorandi signori Constantin Bulgari, e Anzolo Capodistria dottor e sottoscriveranno Constantin Bulgari

Anzolo Capodistria, dottor

Nicolò Stroglio, nodaro publico di Corfù

Francesco Velano, nodaro veneto ho fatto la sudetta tradotione

Κέρκυρα, 1 Μαΐου 1691 π.έ.

[f.1r] *Ἴσον εὐγαλμένον ἀπό τό βιβλίον ἀντίτυπον τῶν συνοικεσίων, τῶν ἐπί τοῦ αἰδεσιμωτάτου καί μεγίστου αὐθέντη πρωτοπαπαῦ χριστοδούλου βούλγαρη*

φύλλο χνζ'

,αχψα' φευρουαρίου Η'

+ ἀγαπητέ ἐν Χριστῷ ἡμέτερε παπα κύρ Δημήτριε Ξανθέ θρήνησοι εὐλογῶν ἀρόραβνοστεφάνωσον τόν μισέρ Κωνσταντῖνον πιρῖνον τοῦ μισέρ Ἰωάννου μετά τῆς κυράτζας Μαρίας θυγατρὸς τοῦ ποτέ signor Γεωργίου Ἀστρά, ἀμφοτέρους εἰς γάμον πρῶτον καί ἀπό τήν Κρήτη, ἐπειδὴ καί κατὰ τόν ὄρκον τοῦ ἄνωθεν γαμβροῦ, οὐδέν τό ἐμποδίζον εὔρομεν, δηλοποιῶν ἡμῖν καί

|| + ἐδήλωσεν ὁ ἀντίκρης ἱερεὺς ὅτι εὐλόγησε τό ἀντίκρης ἀνδρόγυνον τῆ αὐτῆ ἡμέρα ὄντος παρανύμφου τοῦ ἱεροδιακόνου κύρ Μεθοδίου Ψαρομίλιγγου ||

Nicolò Trandafilo,

Vice cancelliere protopapale

Noi Zorzi Querini, bailo di Corfù e sua giurisdizione

A qualunque attestiamo come il sopradetti domino Nicolò Trandafilo e tale quale si è sottoscritto alle cui sottoscrizioni qui et in ogni loco si può prestar fede, in quorum fide.

Data li primo maggio 1691 stile vecchio

Zorzi Querini, Bailo

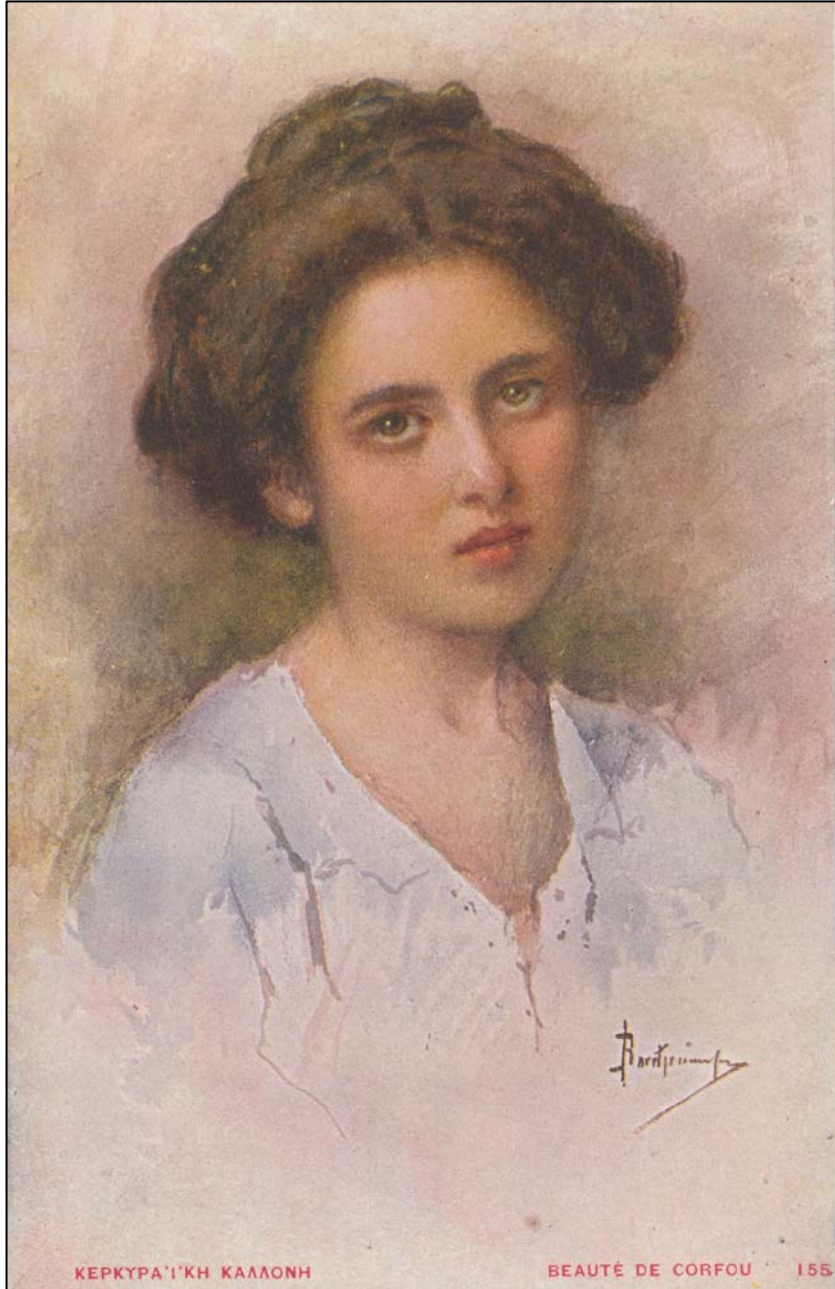
Alvise Cangì, cancelliere prettorio

Κέρκυρα, 8 Ιουλίου 1691 π.έ.

[[f.1r] *Copia*

In dei nomine amen. 1691 adi 8 luglio stile vecchio Corfù, nel cancello di me nodaro et testimoniis infrascritti il presente signor Constantin Pirino, come legitimo consorte della signora Maria, figlia del quondam signor Giorgio Astrà, et signora Catterina spontaneamente et ogni miglior modo fà et constituisse suo legitimo procurator et comesso, il nobil homo signor Giovanni Premarin, habitante nell'inclita dominante, apsenite mà come fosse presente, et accettante per poter agger, et operar in ogni affare, causa, et interesse del sudetto signor costituente, et particolarmente scoder di mandar, et ricever da qualmente eccellentissimo Magistrato, o dipposito la summa del dinaro, che importa la gratia del legato del quondam eccellentissimo Flangini, secondo l'ordinatione di esso promessogli, in dote della sudetta signora maria sua moglie, gia imbossolata et estratta sotto li 29 luglio 1685. E di quello riceverà far le debite cautioni, obligandose esso signor Pirino mantener, confirmar ogni cosa, che il sopradetto illustrissimo suo comesso havesse fatto, et operato et ciò promeso in presenza di testimonii, il miser Spiro Roditti, et miser Dario Moraiti di Corfù.

Nicolò Stroglio, nodaro publico di Corfù

«Κερκυραϊκή καλλονή / Beauté de Corfou».
Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελφών Γ. Ασπιώτη – Κέρκυρα.
Συλλογή Νίκου Δ. Καράμπελα, Πρέβεζα.